

УДК 7(477.51)"18/19"

Г. В. Самойленко

Гнізда культури на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.

У статті вперше досліджується проблема існування гнізд культури на Чернігівщині у XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: регіональна культура, гнізда, садиби, Чернігівщина.

В статье впервые исследуется проблема существования гнезд культуры на Черниговщине в XIX – нач. XX в.

Ключевые слова: региональная культура, гнезда культуры, усадьбы, Черниговщина.

The article is an original exploration of the problem of the existence of cultural nests Chernihiv Region in the 19-th – early 20th century.

Key words: regional culture, nest, estate, Chernihiv Region.

Розвиток культури на Чернігівщині мав широкий, відкритий доступ для всіх, хто міг внести у її скарбницю свою часточку духовного творення. Саме тому культура регіону має таку багатогранну різноманітність. Проте, характеризуючи культуру в окремих містах, містечках, селах, а разом з ними певних регіонів, не можна не враховувати ще одне яскраве явище, яке пов'язане з нею, – це наявність на Чернігівщині гнізд культури.

До гнізд культури відносимо садиби, де розвиток культури проходив у певний історичний час і де основну роль відігравала особа або родина. Інтереси господаря садиби чи людей, які близько стояли до нього, їх зацікавленість у розвитку культури і визначали рівень того, що відбувалося в цьому гнізді.

Серед гнізд виділяємо декілька різновидів, зокрема, дворянські садиби, садиби представників творчої інтелігенції, відкриті і закриті.

Осмислюючи особливості функціонування дворянської садиби як гнізда культури, можна виділити такі основні ознаки: наявність 1) палацу, збудованого відомим архітектором; 2) парку, оздобленого парковою архітектурою (місточки, "руїни", арки, альтанки, гроти тощо) та скульптурою (це переважно копії античних статуй Еврпіда,

Меркурія, Аполлона, Венери тощо). В парку найчастіше наявні водоймища, озера, ставки, прикрашені фонтанами, каскадами водоспадів, скульптурами; 3) картинної галереї та різних колекцій; 4) театральних та музичних колективів, хорів; 5) розвиток окремих видів ужитково-декоративного мистецтва; 6) участь у культурному житті садиби художників, музикантів, архітекторів, акторів, письменників, науковців тощо.

Саме таке поєднання вказаних складових робить садибу явищем культури. Хоча садибне життя було значно ширшим, бо воно включало в себе господарську діяльність, громадсько-політичні інтереси власників садиб, традиційність чи консервативність садибного побуту тощо. У садибі поєднувалося природне, створене самою природою, та власне культурне, яке з'явилося в результаті діяння господаря. Окреслений простір садиби мав чітку композиційну будову: ворота, центральна алея, головний будинок, церква, служби, парки, природні або штучні водоймища, оранжереї тощо, і прив'язувався до певного ландшафту. Таке поєднання робило садибу оригінальною, неповторною, індивідуалізованою. В той же час поєднання природного і культурного у просторовому вимірі садиби давало можливість розглядати її в загальноісторичному, соціальному і мистецькому просторах.

У переважній своїй більшості дворянські садиби стояли осторонь великих міст, навіть сіл. Це були острівки, оазиси зі своїм специфічним життям. Господарями їх були великі землевласники, державні діячі, які тут проживали влітку або під час перебування у відставці. Відомо, що серед державних діячів Росії було чимало вихідців із України із родин Галаганів, Лизогубів, Кочубеїв, Милорадовичів, зокрема О. Безбородько був секретарем Катерини II, канцлером Росії за Павла I, П. Завадовський – першим міністром освіти в Росії за Олександра I, Д. Трощинський – міністром юстиції, М. Милорадович – членом Кабінету Міністрів тощо. Перебуваючи далеко від столиці, де вирувало звичне для них життя, вони в мініатюрі хотіли відтворити його в своїх садибах. Цьому сприяли сама обстановка, улюблені заняття, специфічні вечірні розваги, прогулянки парком, бесіди з гостями, а найголовніше – це створення у них різнобічних форм культурно-мистецької діяльності, співіснування в садибному просторі різних видів мистецтва, наявність розгалужених зв'язків з різними діячами культури, а також тих, хто створював культурні цінності. Саме такі дворянські садиби і відносимо до гнізд культури [1].

До них можна віднести садиби Кирила Розумовського в Батурині, Петра Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках, Олександра та Іллі Безбородьків, а потім Мусіних-Пушкіних у Срібному, Гната та Павла Галаганів у Сокиринцях, Григорія та Василя Тарновських у Качанівці, Скоропадських у Тростянці тощо.

Дворянські садиби як гнізда культури – це явища кінця XVIII та XIX століть. Їх еволюційний розвиток визначається історичним часом. При цьому слід враховувати і помітний прояв у деяких садибах родинної духовної пам'яті господарів. Незважаючи на те, що українські дворяни були зрусифіковані, у деяких садибах зберігалася пам'ять про предків, які належали до козацько-старшинського середовища. А тому тут можна було зустріти старовинні родинні портрети, зображення гетьманів, полковників, побутові речі, різного роду національні колекції, збережені сімейні легенди, спогади. Інколи це позначалося навіть і на самій формі, будинку, зведеному у стилі української хати на дві половини. Саме цим і відзначалася садиба І. М. Скоропадського у Тростянці, у якій зберігалися колекції старовинної зброї, предметів побуту XVII–XVIII ст., портретів полковників та гетьманів того часу.

У деяких садибах поєднувалися три основні функціональні спрямування: господарське, художньо-мистецьке та ідеологічне. Зразком подібного була садиба Михайла Павловича Миклашевського (1756–1847) – малоросійського та новоросійського губернатора, члена Сенату в селі Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії. Він входив до кола української знаті (був одружений з племінницею О. Безбородька), а тому був прихильником ідеї політичної автономії України, контактував з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком.

Садиба М. П. Миклашевського стала більше відома, коли сенатор у 1818 р. пішов у відставку і зайнявся її розбудовою. За проектом архітектора Дж. Кваренгі був зведений величний будинок, навколо якого посадили парк класико-романтичного стилю з алеями, гротами, альтанками: алея кохання, Грот зелений, Грот зітхань тощо [2].

Вельможа хотів наблизити петербурзьке життя до Понурівки. І це позначалося не лише на побуті, а і в захопленнях. Тут була сформована багата бібліотека з 3 тис. томів, цікава колекція рукописних матеріалів з історії України, серед них і "Історії Русів" [3].

Господар садиби приділяв особливу увагу господарюванню, процесам виробництва, керівництву суконною фабрикою, про що свідчить його розвідка "Краткое историческое описание малорос-

сийское Черниговской губернии Стародубского повета села Паноровки" [4].

Крім господарських питань, М. П. Миклашевський цікавився також політичними проблемами.

І все ж найяскравішим прикладом дворянської садиби, яка відповідала найменуванню "гнізда культури", є Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Хоча садиба виникла у 1742 р., коли хутір у секунд-майора М. Коченовського купила Катерина II для губернатора Малоросії Петра Рум'янцева-Задунайського, а архітектор М. Мосцепанов збудував палац у стилі еkleктики з елементами східної псевдоготики. Потім садиба переходила в інші руки. А в 1824 році маєток Качанівка з великим парком переходить до Тарновських і стає одним із помітних гнізд культури XIX ст. на Північному Лівобережжі.

Першим її власником із цієї родини був Григорій Степанович Тарновський (1788–1854). Йому садиба перейшла від матері, яка вдруге вийшла заміж за П. А. Почека, ніжинського повітового маршала дворянства, статського радника, що був власником багатьох земель на Чернігівщині та Київщині. Саме він багато зробив, щоб Качанівка перетворилася на гніздо культури. Він перебудував будинок у стилі класицизму, добудував господарські приміщення, приділив увагу великому парку з озерами, в яких було багато риби. В ньому з'явилися містки, альтанки, зимовий сад, були впорядковані насадження тощо. Також була добудована Георгіївська церква.

Г. С. Тарновський, володіючи великою кількістю земель та кріпаків, так організував виробничий процес, що отримував із землі хороший прибуток. Крім цього, він організував у садибі майстерні з виготовлення меблів, чим прославився майстер Яков, а також вишивання бісером. Ці вишивки користувалися популярністю і високо були оцінені на паризькій виставці [5].

І все ж не господарський ужитково-декоративний напрямок зробив Качанівку відомою далеко за межами регіону, хоча при цьому все ж слід зауважити, що в середині 1850-х років економії Кошари та Качанівки Г. С. Тарновського були занесені до групи зразкових поміщицьких маєтків [6]. Виділяли Качанівку художньо-мистецькі прояви.

Г. С. Тарновський взимку проживав у С.-Петурбурзі, входив до кола представників мистецтва, зокрема і вихідців із Чернігівської та Полтавської губерній. Серед них були професор-мистецтвознавець, віце-президент С.-Петурбурзької академії мистецтв, Ф. П. Толстой,

який був прихильний до Т. Шевченка та інших українців, конференц-секретар С.-Петербурзької академії мистецтв В. І. Григорович з Пирятини, історик і поет М. А. Маркевич із Турівки, брати Платон і Нестор Кукольники, перший із яких працював, а другий навчався в Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині (Нестор Кукольник на той час був уже відомим письменником), композитор М. Глінка, художники Карл Брюллов, Василь Штернберг, поет і художник Т. Шевченко та багато інших. Цей список розширюється також іменами діячів культури, які проживали безпосередньо у Чернігівській та Полтавській губерніях. Чимало їх було гостями Качанівки.

Композитор М. Глінка, який побував у 1838 р. в садибі, писав у своїх "Записках": "Перше враження було на користь господаря; під'їздили до садиби з декількох боків по струнким алеям із пірамідальних тополь. Будинок, великий, кам'яний, стояв на підвищенні; великий сад, що велично розкинувся, з ставками і віковими кленами, дубами і липами велично пестив погляд" [7].

Перш ніж потрапити у садибу, гостям необхідно було проїхати по проспекту, оточеному трьома рядами підстрижених поетапно дерев. Біля церкви дорога повертала до будинку. У глибині вікової липової алеї з двома паралельними пішохідними доріжками відкривалась панорама головного двоповерхового палацу з колонами та трохи приплюснутим куполом зі шпилем.

Перед палацом була кругла площа з квітником, справа і зліва від будинку під прямим кутом пролягали до нього флігелі. Поруч стояли приміщення господарського призначення. Все це було збудовано в стилі класицизму.

На нижньому поверсі центральної частини будинку розміщувалась велика зала, яку називали "літня". Як згадує М. В. Тарновський, вся цементна підлога була декорована тропічними рослинами і залита плющем. По кутках великі напівкруглі дивани старовинного червоного дерева з різьбленням. Саме тут у літню спеку можна було знайти прохолоду. Від зали по обидва боки тяглися житлові кімнати анфіладою з виходом у довгий коридор. У цих кімнатах жили племінники та племінниці Г. С. Тарновського. І називали ці кімнати іменами їх мешканців.

У будинку налічувалося близько 80 кімнат. Всі вони виходили прямо в сад, а з вікон було видно озера та протилежний крутий берег.

Величний палац по обидва боки садового фасаду закінчувався колонадами, в проміжках між якими стояли статуї. Над колонадою – тераси верхнього поверху. Від головного входу на верхній поверх

вели широкі, надзвичайно пологі східці, які були вкриті красивим килимом. Стіни прикрашені старовинною зброєю.

Із невеличкої вітальні – вхід до великої зали, стіни якої були прикрашені портретами. Поруч бюсти Тарновських на чолі з засновником роду Яном Тарновським роботи відомих скульпторів.

Меблі в залі були у стилі ампір червоного дерева. Великі дивани і крісла прикрашені золотим і срібним різьбленням, а також затягнуті прекрасною вишивкою бісером. По білому фону вишиті квіти, птахи, фрукти. Ця робота найтоншим бісером була виконана кріпаками Г. С. Тарновського і свідчила про їх велику майстерність. Скільки подібних народних творів високого художнього рівня було розкидано по дворянських садибах, скільки над ними було пролито сліз і проспівано пісень. Кожна з таких робіт заслуговує на повагу і вічну пам'ять їх майстринь. На жаль, багатьох із них не збереглося навіть прізвищ.

Наліво від зали знаходилась велика парадна їдальня, прикрашена красивими рожевими колонами під мармур. Посередині її була велика ніша – сцена. Тут за Григорія Степановича домашній оркестр виконував музичні твори. Саме тут прозвучали уривки із опери М. Глінки "Руслан і Людмила", над якою композитор працював у садибі.

Просто з їдальні двері виходили до бібліотеки та більярдної, із неї наліво йшов коридорчик, який вів до входу в кімнату, що мала назву "ліхтарик", через стрілчасті кольорові вікна. Саме тут жив художник В. І. Штернберг. Із цієї кімнати йшла галерея до зимового саду, куди можна було зійти красивими східцями.

Із зали направо знаходились дві вітальні. Красиві меблі, різний паліандр, багато чудової бронзи і прекрасних картин свідчили про високу художню витонченість і знання мистецтва господарем садиби.

Із вітальні був хід у кімнату, яка пізніше, за В. В. Тарновського (молодшого), була перетворена на музей малоросійської старовини. А далі йшли нові кімнати. Їх було досить багато.

Сад і парк були чудові, особливо у весняний час, коли все буяло молодією зеленню і цвітінням. Повітря було насичене їх ароматом. Великі ставки віддзеркалювали у своїх водах навколишню красу, яку так майстерно зобразив художник В. Штернберг на своїй картині. Якими чудовими були віковічні алеї та світленькі альтанки, що потопали у зелені. 800-десятичний парк виглядав казково [8].

Ці детальні описи, які залишив М. В. Тарновський і наведені тут так широко нами, дають можливість побачити, у яких умовах

проживав господар Качанівки, один із багатих поміщиків в Україні, який володів понад 9000 кріпосними та великим капіталом.

Г. С. Тарновський багато подорожував Європою і там купував картини різних художників. Тому в його картинній галереї були твори Б. Теньєра, Д. Тенірса, Б. Деннера, А. Ван-Дейка, а також російських художників К. Брюллова, О. Кіпренського, І. Айвазовського, М. Воробйова, О. Іванова, Г. Михайлова та інших. У 1843 р. Т. Шевченко привіз Г. С. Тарновському із Петербурга свою картину "Катерина" і подарував йому поему "Гайдамаки". Це був перший приїзд поета у Качанівку. Познайомившись з господарем садиби ближче, він пізніше негативно поставився до нього як поміщика-самодура, який зневажав своїх кріпаків-музикантів. У повісті "Музикант" в образі Арновського він розкрив характерні його риси: "О, если бы я имел великое искусство писать, я бы написал огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке" [9]. Хоча нинішні дослідники свідчать, що Шевченко у цьому образі втілює негативні риси, характерні для всіх поміщиків-кріпосників.

У картинній галереї було декілька творів В. Штернберга, художника із С.-Петербурга, друга Т. Шевченка по Академії мистецтв, який часто бував влітку у Качанівці і намалював чимало картин на українську тематику.

Г. С. Тарновський мав хороший оркестр та хор. Коли у 1838 р. у Качанівці перебував композитор М. Глінка, який тут писав оперу за твором О. Пушкіна "Руслан і Людмила", то качанівські колективи були першими виконавцями уривків із опери. Разом з хористами сольну партію Руслана виконував Семен Гулак-Артемівський, майбутній відомий оперний співак та автор опери "Запорожець за Дунаєм".

Під час перебування М. Глінки в Качанівці тут гостювали поет Віктор Забіла із Борзни, відомий історик, поет Микола Маркович із Турівки, господар села Григорівка, нащадок гетьмана в Україні Петро Скоропадський, який закінчив пансіон при Московському університеті, "був дуже освіченим, розумів архітектуру, грав добре на кларнеті і з почуттям розумів хорошу музику" [10], художник Василь Штернберг, генерал Іван Корбе із Вейсбахівки та інші. Всі вони збиралися в оранжереї, де проживав М. Глінка, сюди також приходили учасники оркестру – перший скрипаль Палагін, з контрабасом Яков та віолончеліст – і грали російські та малоросійські пісні, які виконувалися присутніми, займалися зображенням різних осіб і в цьому дуже майстерно проявляв себе В. Забіла, вели дружні бесіди. Бував у садибі і священник Михайлівської церкви із села Оль-

шани Іоанн Персидський, який добре грав на гусях. Деякі почуті мелодії М. Глінка використав у своїй опері.

Таким чином, у час господарювання Качанівкою Г. С. Тарновським з 1824 до 1853 року садиба набрала ознак "гнізда культури". І розвиткові культури сприяли як сам господар, що дбав про розквіт оркестру, хору, ужитково-декоративного мистецтва, так і гості, яких він запрошував до садиби: художник В. Штернберг намалював понад десяток картин на українську тематику, композитор М. Глінка, який у Качанівці написав значну частину музики до опери "Руслан і Людмила", котру виконували музиканти місцевого хору та оркестру, а також романси на слова В. Забіли "Гуде вітер вельми в полі" та "Не щебечи, соловейку", письменник Т. Шевченко зі своєю картиною "Катерина" тощо.

Другий етап розвитку Качанівки як гнізда культури розпочинається у 1853–1866 рр., коли власником садиби став Василь Васильович Тарновський (старший) (1810–1866 рр.), який разом з М. Гоголем закінчив Гімназію вищих наук кн. Безбородька у Ніжині, а потім Московський університет, займався педагогічною діяльністю і прославився як представник урядової комісії по Чернігівській губернії з улаштуванням земельних питань після відміни кріпосного права 1861 р. У його власності Качанівка була 13 років, і за цей час садиба продовжувала залишатися гніздом культури, хоча культурне життя проявлялося тут дещо по-іншому.

З господарем садиби підтримували зв'язки діячі культури, які проживали на Чернігівщині.

У 1854 р. у садибі гостювали відомий фольклорист, випускник Київського університету Св. Володимира, громадський і культурний діяч О. В. Маркович, який повернувся із заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства і разом зі своєю дружиною – майбутньою письменницею Марком Вовчком – їздили по Чернігівщині і збирали твори усної народної творчості.

В. В. Тарновський (старший) попросив О. В. Марковича скласти статистичний опис маєтку.

У серпні 1859 р. в Качанівці знову побував Т. Шевченко і у відомий альбом автографів Тарновських записав два рядки із вірша "Не кидай матері! – казали": "І стежечка, де ти ходила, // Колочим терном поросла".

У В. В. Тарновського (ст.) Т. Шевченко бував також у селі Потоки у 1854 р., тому поет добре знав нового господаря Качанівки і збирався знову поспілкуватися з ним. 1859 р. – це час, коли Т. Шевченко повернувся із заслання і ненадовго поїхав в Україну.

В садибі бували також П. Куліш, Ганна Барвінок та інші діячі культури.

Найяскравіше Качанівка як гніздо культури розцвіла, коли її господарем став Василь Васильович Тарновський (молодший) (1837–1899), який успадкував садибу після смерті батька у 1866–1898 роках. У цей, третій період була розгорнута його широка культурна діяльність, яка більше пов'язувалася з науково-пошуковим процесом, що проходив у 70–90-х роках XIX ст. І це відбувалося в час поживалення національно-демократичного руху.

В. В. Тарновський (мол.) закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира у Києві (1857–1862), знаходився під впливом проф. В. Б. Антоновича, а також деяких інших членів гуртка "хлопоманів", цікавився історією та культурою України. Переїхавши до Качанівки, він почав її упорядковувати: зимовий сад, оранжерею, парк, фруктовий сад тощо. Навівши лад у садибі, В. В. Тарновський (мол.) почав займатися збиранням різних колекцій на історико-культурну тематику. Він підтримував зв'язки з відомими вченими-істориками В. Д. Антоновичем, М. І. Костомаровим, О. М. Лазаревським та ін., виділив кошти професору М. Ф. Біляшівському на проведення експедиції під Каневом на городищі Князя Гора, співпрацював з професором Д. І. Яворницьким під час проведення у 1887 р. розкопок біля Запоріжжя тощо. Всі розшукані предмети йшли до музейної колекції Качанівки.

В. В. Тарновський (мол.) шукав і скуповував різні українські старожитності. Так, у каталозі зібрання 1898 р., підготовленого М. Ф. Біляшівським, зазначено 3091 предмет живопису та старожитностей, з них 400 предметів доісторичного часу, 1728 предметів великокняжого та 863 – козацького періодів [11].

Особливо цінував він колекцію козацької старовини, яку постійно поповнював. Тут були предмети церковного ужитку (іконостаси, аналогії, церковний посуд, ікони, хрести тощо), а з козацького побуту – хоругви, шаблі, рушниці, старі луки, колчани, стріли, пістолі, сідла, кінська зброя, булави, перначі, військові знамена, печатки, посуд тощо.

Важливу частину колекції становили мальовані олійними фарбами оригінали і копії портретів діячів історичного минулого України XVII–XVIII ст.: Костянтина Острозького, Петра Могили, Василя Кочубея, Семена Палія, Івана Гонти, Максима Залізняка, всіх українських гетьманів. Слід сюди ж віднести і оригінальні портрети М. Бороховича, В. Дуніна-Борковського, М. Ілляшенка, Іллі та Якова Новицьких, Сави Туптала, Івана Черниша, Леонтія, Павла, Юхима

Полуботків, дружини Семена Палія. В колекцію входили сімейні портрети відомих родин Галаганів, Міклашевських, Забіл, Горленків, Кочубеїв, Безбородьків і т. п.

Історична колекція В. В. Тарновського включала в себе більше семи тисяч предметів. Борис Грінченко, описуючи цю колекцію, зазначав: "Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його речі здебільшого вельми гарні, то ця колекція його є величним національним українським скарбом. Історик, поет, маляр, скульптор, драматичний артист, схотівши працювати на теми з тих часів, не можуть обминути цього музею і знайдуть там надзвичайно багатий матеріал задля своєї потреби" [12].

Тож не випадково, що колекцією цікавилися вчені-історики, Д. І. Яворницький, який написав відомі праці, зокрема "Запорожжє в остатках и преданиях народов" і яку було видано за кошти В. В. Тарновського (мол.) [13]; В. Б. Антонович та В. А. Бец для праці "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", а також М. М. Аркас для "Истории Украины-Руси". У колекції В. В. Тарновського (мол.) було чимало різних рукописних та архівних матеріалів.

Зібранням В. В. Тарновського цікавилися не лише вчені, а й художники, зокрема брати Костянтин та Володимир Маковські, Лев Жемчужников, Микола Ге, Андрій Горонович, Олександр Рогачевський, Микола Бодаревський та інші.

Де кілька тижнів у садибі жили художники І. Ю. Рєпін та його учень В. О. Серов. У цей час І. Ю. Рєпін працював над картиною "Запорожці пишуть листа турецькому султану". І тут було створено другий варіант картини. Для неї художник знайшов у колекції В. В. Тарновського (мол.) стільки різних предметів, що йому не треба було й шукати їх у інших місцях. Для декількох із героїв картини прототипом став господар садиви. Він послужив об'єктом і для зображення в картині "Гетьман".

У Качанівці І. Рєпін намалював картину "Вечорниці", а також численні малюнки.

В садибі бував і художник Андрій Горонович, який намалював два портрети молодого В. В. Тарновського (мол.). На одному з них господар Качанівки зображений у козацькому старшинському одязі, інші – у світському. Це одні з кращих портретів як В. В. Тарновського, так і праць художника.

Тривалий час у садибі проживав і вчив дітей малювання художник О. О. Агін (1817–1875), відомий ілюстратор "Мертвих душ" М. Гоголя та творів Є. Гребінки. В Качанівці він і був похований.

Особливе місце серед колекцій В. В. Тарновського належить зібранню матеріалів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. Він придбав понад тисячу одиниць предметів. Саме вони пізніше склали основу державного музею Т. Г. Шевченка у Києві. Тут були рукописи творів поета, його листи різним особам, знаменитий "Щоденник", понад два десятки особистих документів письменника, більше 80 листів і записів різних осіб про поховання Кобзаря, особисті речі, понад 200 малюнків, гравюр, літографій, фотографій, бюстів, барельєфів з різних портретів Шевченка та на сюжети його творів. В. В. Тарновський (мол.) також зібрав велику бібліотеку видань творів Шевченка і наукових праць про нього. В колекції широко представлена мистецька спадщина Шевченка (близько 400 мистецьких творів, серед них 285 малюнків і картин, два альбоми з півсотнею акварелей, 38 гравюр і т. п.). "Для нього було дорогоцінним усе, де стояло ім'я Шевченка, все мало велику цінність... – зазначали сучасники. – Хто хоч раз бачив Тарновського за роботою, буде згадувати цього тяжко хворого літнього чоловіка, цілковито заглибленого в роботу, який розбирав і сортував свої "скарби" – вирізки з газет і журналів, що стосувалися пам'яті Шевченка" [14]. В. П. Горленко підготував каталог Шевченкіани, який був виданий колекціонерами за свої кошти у 1893 р.

Близько до колекції стояв художник Г. М. Честахівський (1820–1893), який супроводжував тіло Т. Шевченка із С.-Петербурга до Канева, автор творів "Селяни біля труни Т. Г. Шевченка", "Труна Т. Г. Шевченка на пароплаві в дорозі до Канева" та інших. Художник в останні свої роки проживав у Качанівці, тут він і похований.

В. В. Тарновський чимало зробив і як меценат. Він допомагав вченим видати свої праці, а письменникам – твори.

Велику роль В. В. Тарновський відіграв у збиранні коштів для відкриття пам'ятника М. Гоголю у Ніжині у 1881 р., коли він був у цьому місті предводителем дворянства. З його ініціативи на частині Соборної площі був посаджений парк, де і встановлено пам'ятник письменнику.

Він допоміг Ганні Барвінок після смерті її чоловіка П. Куліша назбирати грошей для видання творів письменника, відкрити в селі Кунашівка його музей.

Для придбання колекцій було витрачено чималі кошти. Не все було добре з веденням господарських справ. Коштів не вистачало, і В. В. Тарновський (мол.) змушений був у 1898 р. продати садibu в Качанівці цукрозаводчику Харитоненку, який через деякий час передав її своїй дочці Олені, що вийшла заміж за М. С. Оливу. А всі

колекції В. В. Тарновський (мол.) подарував Чернігівському земству, що описав письменник Б. Грінченко і видав у 1903 р. На основі цих колекцій було відкрито музей старожитностей імені В. В. Тарновського. За рік видатний український діяч помер у Києві.

Після Тарновських Качанівка уже втратила своє значення як гніздо культури, хоча там гостювали, а також займались оздобленням художники О. М. Бенуа, М. В. Добужинський, К. С. Петров-Водкін та ін.

Щоб визначити історичне значення садиби Качанівка, коли її власниками була родина Тарновських, слід порівняти її з іншими, які знаходилися на Лівобережжі України, зокрема з садибою Катерини Миколаївни Скаржинської (1854–1932) з родини Райзерів на хуторі Круглик, що недалеко від Лубен [15]. Її господарка теж проводила значну громадську та благодійну діяльність. Вона на хуторі відкрила народну школу, бібліотеку (4 тис. томів), організувала вечірні читання для народу, самодіяльний театр, збирала різний матеріал про Полтавщину, фінансувала деякі археологічні розкопки, а тому її добре знали в наукових колах, обирали членом різних товариств (Московського нумізматичного, Всеросійського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, була почесним членом Полтавської вченої архівної комісії).

На основі зібраних матеріалів у 1885 р. було створено музей, для якого спеціально споруджено двоповерховий будинок. У ньому зібралось 20 тис. експонатів (близько 3 тис. одиниць збережено з археології, 5178 од. – з історії, 9533 од. – з етнографії, 3836 од. – з природознавства). Серед колекції були унікальні матеріали, які торкалися не лише життя на Полтавщині, а й у багатьох інших регіонах та країнах. Тут була цікава колекція античної кераміки, зброї XVI–XIX ст., церковних старожитностей. Тут зберігалися деякі речі та автографи Г. Сковороди, О. Суворова, Є. Гребінки, родові документальні збірки Леонтовичів, Кир'янових, Ограновичів, Райзерів та ін.

Тут бували і працювали відомі історики, етнографи, художники та інші діячі культури, зокрема В. Б. Антонович, В. П. Горленко, Ф. К. Вовк, С. К. Кулжинський, Г. І. Нарбут, Д. І. Яворницький та ін. К. М. Скаржинська вела інтенсивне листування.

Всю цю колекцію Катерина Миколаївна подарувала Лубенському земству, яке передало до Полтавського музею, де зберігається і нині.

Порівнюючи ці дві садиби як гнізда культури, зазначимо, що колекції Тарновського мали більше національне спрямування. Саме на це вказувалося в статті, присвяченій пам'яті збирача: "Музей

малоросійських історичних старожитностей Тарновського – це не порожня забаганка збирача рідкісних речей. Це глибоко національна справа, виконана Тарновським перед Україною" [16]. Хоча тут слід зауважити, що всі колекції В. В. Тарновського були відкриті для невеликої кількості людей. Тому це гніздо культури, не зважаючи на його велике інтелектуально-художнє значення, можна віднести до закритого типу.

Колекції К. Скаржинської мали загальнопросвітницький характер і не обмежувалися етнографією Полтавщини. Більше того, музей, школа, бібліотека з читальнею, які передбачалися для народу і знаходилися на території садиби, дають право назвати це гніздо культури відкритим. Щомісячно музей на початку 1900-х років відвідувало безкоштовно понад 200 осіб. Музей мав свій статут і значився як краєзнавчий науково-освітній осередок, який займався вивченням минулого і сучасного Малоросії, а також Росії та іноземних держав. Були в ньому наукові працівники: педагог, дослідник краю, археолог Ф. І. Камінський, який підказав ідею створення музею, етнограф С. К. Кульжинський та ін. Окремі матеріали музею демонструвалися на археологічних з'їздах.

На території садиби функціонувала столярна, ковальська майстерня, сільськогосподарська артіль, діяв аматорський драматичний колектив.

Незважаючи на деяку відмінність садиб у Качанівці і Круглику, обидва збирачі робили велику справу, яка йшла на благо України. Вони утверджували любов до свого рідного краю і цим залишили велику пам'ять про себе.

До великих садиб відносилися також помешкання у селах Сокиринці та Дігтярі на Полтавщині (нині Прилуцький р-н Чернігівської обл.), якими володіла родина Галаганів. Вони теж мали ознаки "гнізд культури" закритого типу. На Чернігівщині існувало декілька садиб, у яких історико-культурні прояви поєднувалися сімейно-родинними зв'язками. Прикладом цього може служити садиби Волконських-Кочубеїв у селі Вороньки та Рахманової у Вейсбахівці (нині Білорічниця). Як гнізда культури вони не відзначаються широкою діяльністю, але протягом свого існування залишили слід у розвитку окремих видів мистецтва.

У селі Вороньки після заслання проживали декабристи Сергій Григорович Волконський (1788–1865), його дружина Марія Миколаївна (1805–1863) та їх друг Олександр Вікторович Поджіо. Садиба, як і село, належало М. А. Кочубею та його дружині Олені Сергіївні, дочці Волконських, а також їх сину Михайлу Миколайовичу Кочубею.

У Вороньках існував аматорський театр, художньо-виробничі майстерні під керівництвом архітектора О.-Е. Ю. Ягна. Тут здобули освіту близько трьохсот молодих селян з механічного, гончарного та столярного профілів [17]. Вироби відзначалися високою майстерністю, про що свідчать відзнаки на Всеросійській промисловій виставці 1896 р. Власниками садиби утримувалося і початкове народне училище. Крім цього, в садибі було добре розвинуте сільське господарство, тваринництво, виробництво олії. За своїм напрямком діяльності садибу Волконських-Кочубеїв можна віднести до гнізд культури відкритого типу.

Садиба ж Олени Сергіївни Кочубей-Рахманової у Вейсбахівці прославилася своїми знаменитим архітектурним ансамблем, створеним архітектором О.-Е. Ю. Ягном та художником П. Ф. Соколовим, і мала закритий характер існування. Хоча за спрямуванням діяльності архітектора і художника садибу можна віднести до творчих осередків. При цьому зауважимо, що діяльність власника садиби була менш помітною.

На Чернігівщині було багато дворянських садиб, які не відповідали ознакам гнізда культури. Це садиби, у яких проживала дворянська родина і займалася господарськими справами, в основному сільським господарством чи окремими ремеслами, спілкувалася з сусідами, але в культурний простір не входила. І таких садиб була більшість. Хоча серед них слід виділити і деякі родинні помешкання, господарі яких відкривали школи, тобто приділяли увагу освітній діяльності сільської молоді, організовували культурні заходи, влаштовували театральні вистави, організовували хори. Прикладом подібного гнізда можна вважати родову садибу Марковичів у селі Сваркове Глухівського повіту, яке було надане гетьманом І. Скоропадським у володіння Якову Андрійовичу Марковичу, автору відомого "Щоденника", який заснував кінний завод, мав пасіку, винокурню, торгував тютюном, відкрив лікарню. У його сина М. Я. Марковича, крім цього, була ще й музична капела, а онук О. М. Маркович у 1847 р. відкрив парафіяльне училище, побудувавши для цього спеціальне приміщення. Незважаючи на все перераховане, садиба Марковичів у селі Сваркове не вийшла за межі родових помешкань і не мала визначених ознак гнізда культури.

У XIX ст. деякі садиби для сусідніх Чернігівської, Полтавської, Київської губерній служили об'єднуючим центром, у яких поєднувалися представники дворянства за інтересами та вподобаннями. Так, садиба Тетяни Гнатівни Волховської (1763–1853) у с. Мойсівка об'єднувала господарів садиб ближнього регіону, зокрема Линовиці,

Качанівки, Вейсбахівки, Березової Рудки, Сокиринців, Дігтярів, Убіжища та інших. До Т. Г. Волховської, яка двічі на рік давала бали (з приводу іменин покійного чоловіка (29–30 червня) та на новий рік), приїжджало багато гостей з родин Закревських, де Бальменів, з якими вона була у родинних зв'язках, Тарновських, Вишневських, Галаганів, Респніних, Селецьких, Капністів тощо.

Це була садиба, що сформувалася у 70–90-х роках XVIII ст. і складалася з великої будівлі, господарських приміщень, парку із статуями, водограями, альтанками, гротами, які мали специфічні назви "Храм кохання", "Грот Діани", "Сховище пастушок" та ін. [18].

Кімнати будинку, за свідченням поета О. С. Афанасьєва-Чужбинського, були гарно мебльовані старовинними шафами, стільцями, столами, кріслами, квітами, шторами, люстрами – "все це при освітленні і найновіших костюмах, під звуки музики мало надзвичайно цікавий вигляд" [19].

На бали Т. Г. Волховська, хоча і була вся в боргах, витратила великі кошти. В останні роки вона вже погано розрізняла гостей, але продовжувала своїми балами приносити їм радість спілкування, відчуття свята. На вечори залюбки їздили не лише сусіди-поміщики, серед яких було чимало освічених, з передовими поглядами дворян, а й відомі діячі культури. Тож не випадково, що 29 червня 1843 р. сюди приїхав із Пирятина Євген Гребінка разом з Тарасом Шевченком. Тут відбулася зустріч Тараса Григоровича з поетом, майбутнім добрим приятелем, автором вірша-послання до Шевченка Олександром Афанасьєвим-Чужбинським з Іржавця, художником і прозаїком, першим ілюстратором рукописного "Кобзаря", офіцером Яковом де Бальменом, який під час військової сутички загинув на Кавказі і якому поет присвятив свою поему "Кавказ", з Линовиці, з сином відомого письменника, автора комедії "Ябеда" В. В. Капніста Олександром, підполковником у відставці, миргородським повітовим маршалом, відомим освітянським діячем з Обухівки, членами родини Закревських: Софією Олександрівною, її братами Віктором та Платоном і дружиною останнього Галиною Іванівною з Березової Рудки, де згодом побував поет і намалював їх портрети, членами відомої родини Респніних з Яготина та іншими. Ці перші знайомства Шевченка з гостями Мойсівки закріпилися надовго.

Господиня садиби в Мойсівці Т. Г. Волховська виступила разом зі своїми гостями не стільки творцями культурних здобутків, скільки поєднувальною ланкою для укріплення відносин між тими, хто приїздив на ці зібрання. Тут відбувалися знайомства, які після цього здійснювалися вже в інших садибах. Тут зацікавлені особи вирішу-

вали різні питання, в тому числі і соціально-громадські. Не випадково, що активний учасник цих зібрань Віктор Олексійович Закревський, який очолював таємне товариство "мочемордів", так зацікавив Т. Шевченка, що поет після Мойсівки відвідав Березову Рудку.

Садиба Т. Г. Волховської у Мойсівці не стала гніздом культури в її офіційному визначенні, бо тут була відсутня робота культурного спрямування поза днями балів. Два бали були визначальними в існуванні цієї садиби. І все ж у ці дні тут загорався вогник, біля якого збиралися діячі культури, кипіло життя, зміст якого створювали гості, але душею цього середовища все ж залишалася Т. Г. Волховська, після смерті якої згас і цей вогник.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що на Чернігівщині функціонували два основні типи садиб. До першого слід віднести такі, які були призначені для нормального проживання родини та активного господарювання. Від достатку господарів залежало і саме спорудження будівлі, створення навколо неї відповідного природного середовища з урахуванням ландшафту. Тобто це була житлова садиба з усіма зручностями. До другого типу відносимо садиби, які можна розглядати як гніздо культури. І тут, як показує господарсько-культурне та культурно-художнє життя, можна говорити про відкритий чи закритий характер діяльності господаря та тих, хто йому допомагав.

Як свідчать факти, садиби, що відносилися до гнізд культури, поділялися за типом діяльності на дві категорії: дворянська садиба, у якій розвивалися різні прояви культурно-художнього життя, та садиби, де в основному проявлялися творчі здібності господаря і його учнів, що торкалися літератури, живопису, театру, архітектури тощо. Творчий аспект діяльності господаря садиби переважав над іншими видами діяльності, і ті, хто відвідував садибу, у своїй переважній більшості не впливали на розвиток літератури, живопису, ужитково-декоративного мистецтва тощо, якими займалися власники садиби. В цьому плані дещо випадає театральна діяльність, бо без участі інших не можна було створити виставу.

В кінці XIX – на поч. XX ст. більше з'являється відкритих садиб, що пояснюється загальними змінами, які проходили у суспільному житті. Більше того, значно активніше помітні національні прояви, які свідчать про деяку зміну поглядів серед українського дворянства, інтелігенції. І проявляється це у збиранні колекцій старожитностей, організації театральних вистав на українську тематику, розповсюдженні освіти та інших знань серед населення тощо.

Функціонування гнізд культури в регіоні сприяло певною мірою формуванню української національної ідеї, якою цікавилася частина українського панства.

Індивідуалістичний зміст садибних утворень свідчить про широкий аспект інтересів українського панства та діячів культури, а це вело до утворення історико-культурного, неповторного феномену, у якому сконцентрувалися основні складові цього явища, які свідчили про багатогранність проявів культури, співіснування аматорських і професійних форм художньої діяльності.

Значення гнізда культури залежало не лише від культурно-художньої діяльності господаря садиби, а й тих діячів культури, які безпосередньо брали участь у житті садиби.

Наприклад, без Качанівки у художника Василя Штернберга не було б картин "Млин у Качанівці" (1836), "Садиба Григорія Тарновського у Качанівці", "Альтанка у Качанівці" (обидві – 1837), "У Качанівці, маєток Г. Тарновського" (1838), у О. Я. Волоскова – "У Качанівському парку. Родина Тарновських" (поч. 1850-х рр.), "За чайним столом", а у А. М. Гороневича – 2 портретів В. В. Тарновського (мол.), у І. Ю. Рєпіна – другого варіанта картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану", "Гетьман", "Козак", "Тип козака", у К. Маковського – "Запорозький козак" (1884), "Бояриня ("Портрет дочки В. В. Тарновського (мол.) Софії" (поч. 1880), "Українка" (1884), "Недільний вечір у малоросійському селі" (1879), "Біля вогнища. Качанівка" (1888) тощо.

Не зустрілись би у 1838 р. М. Глінка і В. Забіла у Качанівці – не було б славнозвісних романсів "Гуде вітер вельми в полі" та "Не щибечи, соловейку".

Дуже часто навіть короточасне перебування діячів культури залишило слід не лише в житті садиби, а і в мистецтві в цілому. Сама атмосфера садибного життя наштовхувала митців до художніх проявів.

А матеріали, які входили до різних колекцій, сприяли написанню наукових праць вчених.

Таким чином, в садибному просторі співіснували різні формотворення культури, зокрема види мистецтва від кріпацьких колективів і до високопрофесійних виступів митців. Інколи аматорське і професійне мистецтво зливалося, збагачуючи одне одного, про що свідчить діяльність М. Заньковецької у Ніжині.

Гніздо культури як цілісний культурний феномен формувалося в процесі значного часу і було взаємопов'язане з історично-соці-

альними процесами, які відбувалися в суспільстві і в полі якого знаходився господар садиби та всі, хто був з ним пов'язаний, а також творчої праці особистості. Вивчаючи гніздо культури, слід враховувати конкретні історичні умови, коли воно існувало, загальні культурні зацікавлення представників середовища, до якого відносився власник садиби. Це дає можливість визначити, на яких позиціях стояла особа. А в зв'язку з цим буде зрозумілою і його діяльність у культурному спрямуванні. Чим міцнішими та розгалуженішими були контакти з громадськими та культурними діячами, особиста участь власника садиби у накопиченні культурно-мистецьких цінностей та їх репродукуванні, з урахуванням і тих цінностей, що накопичувалися декількома родинними поколіннями, тим значення садиби як гнізда культури збільшувало.

Кожне гніздо культури – це самостійний територіальний об'єкт зі своїми власними особливостями. Кожне гніздо – це окреме явище культури. І хоча є між ними певні спільні ознаки, вони все ж відрізняються окремими проявами, що робить гніздо оригінальним і самобутнім.

Не кожна дворянська садиба виступала гніздом культури. І тут першочергову роль відігравали не економічні чинники, а саме духовно-інтелектуальна праця господаря та тих, хто знаходився з ним у тісних відносинах.

У науковій літературі зустрічаються такі поняття, як "панський масток", "родове помешкання", "резиденція вельможі-мецената", "аристократичний салон" тощо. Проте не всі ці об'єкти можна віднести до гнізда культури, бо вони не мали прикмет гнізда або їх втрачали в силу різних причин. Цілеспрямована робота власника садиби та членів його оточення у напрямку збагачення культурних проявів давали можливість перетворити її на гніздо культури і вивести його на загальнокультурний простір.

Гнізда культури Чернігівщини відіграли значну роль у розвитку окремих формотворень культури, зокрема різних видів мистецтва. Відкриті гнізда сприяли розширенню культурного середовища, включенню в його контекст представників народних мас.

Література

1. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2001. – С. 96–115 ; Будзар М. М. Простір і час садибної культури України / М. М. Будзар // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип. 33. – С. 188–197 ; вона ж. Еволюція форм художнього життя у культурному просторі сільської дворянської

садиби Лівобережної України XIX ст. // Там само. – 2007. – Вип. 38. – С. 213–215.

2. Лукомський Г. Понурівка (маєток І. М. Міклашевського) / Г. Лукомський // Хроніка. – 2000. – К., 2005 (XIV). – Вип. 63–64. – С. 226–232.

3. Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. / Т. Б. Ананьєва (уклад.), П. С. Сохань (відп. ред.) ; НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1997. – 324 с.

4. ІР НБУВ, ф. 71, спр. 1198, 2 арк.

5. Коваленко В. В. Вишиванка кріпосних майстрів поміщиків Тарновських у колекції Музею українського народного декоративного мистецтва / В. В. Коваленко // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць / В. В. Коваленко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 64–65 ; Штанкіна І. В. Бісерні вишивки як частина художнього та культурного життя дворянських маєтків на Чернігівщині кінці XVIII – першої пол. XIX ст. / І. В. Штанкіна // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 76–84.

6. Сведения о положении дворянских имений. 1858 // Чернігів. історич. музей, ал. 504/125.

7. Глинка М. И. Записки / подгот. А. С. Розанов / М. И. Глинка ; – М. : Музыка, 1988. – 222 с.

8. Тарновський М. В. Качанівка. Тарас Шевченко і Григорій Тарновський – Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший), Василь Тарновський (молодший)... / М. В. Тарновський // Хроніка 2000. – К., 1997. – Вип. 19–20. – С. 88–233.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1964.

Т. 3. – 1964. – С. 51.

10. Глинка М. И. Вказане джерело. – С. 83.

11. Каталог українських древностей В. В. Тарновського (с приложением 16 таблиц фототипных снимков). – К., 1898. – С. 2, всього 88.

12. Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 120.

13. Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 3–4 (5–6). – С. 151.

14. Київська старовина. – 1902. – № 7–9. – С. 289.

15. Будзар М. М. З історії садибної культури України XIX ст. / М. М. Будзар // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип. 30. – С. 157–165.

16. Киевская старина. – 1902. – № 7–8. – С. 290.

17. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. – СПб. : Изд. А. Ф. Дервиена, 1903.

Т. 7. – Малороссия. – 1903. – С. 376.

18. Педаш В. Садово-паркова архітектура Дрaбівщини / В. Педаш // Черкаський край – земля Богдана і Тараса : культурологічний збірник / за ред. Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. – К. : Українські Пропілеї, 2003. – С. 743–751.

19. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т. Г. Шевченка / О. С. Афанасьєв-Чужбинський // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 90.